

РОМАНИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCE AND ART

SCIENTIFIC MEETINGS
VOLUME CCXIII

DEPARTMENT OF LANGUAGE AND LITERATURE
Book 36

NOVELS BY DOBRICA ĆOSIĆ

COLLECTION OF WORKS FROM SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON 1 NOVEMBER 2021

Accepted at the 4th meeting of Department of Language and Literature,
held on May 31st 2022

E d i t o r
JOVAN DELIĆ
SASA Corresponding Member

B E L G R A D E 2 0 2 2

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига ССХІІІ

ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Књига 36

РОМАНИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 1. НОВЕМБРА 2021. ГОДИНЕ

Примљено на IV скупу Одељења језика и књижевности,
одржаном 31. маја 2022. године

У р е д н и к
ЈОВАН ДЕЛИЋ
дописни члан САНУ

Б Е О Г Р А Д 2022

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Лектор
Младенка Савичић

Коректор
Рајка Павловић

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж
300 примерака

Штампа
Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-951-5

© Српска академија наука и уметности 2022

САДРЖАЈ

ПОЗДРАВНЕ РЕЧИ

Академик Владимир С. Костић, <i>Кад њрошлост њосѡаје њрошлост</i>	7
Академик Злата Бојовић, <i>Романи Добрице Ћосића</i>	9

ПОГЛЕДИ НА ЋОСИЋЕВЕ РОМАНЕ

Марко Недић, <i>Далеко је сунце и њеѡва криѡичка реѡеѡѡија и моѡиваѡија</i>	13
Marko Nedić, <i>The Novel Far away is the Sun and its Critical Reception and Motivation</i>	34
Славко Гордић, <i>Поетско и реѡоричко у Ћосићевим Коренима</i>	37
Slavko Gordić, <i>Poetic and Rhetorical in Ćosić's Roots</i>	42
Горан Радоњић, <i>Проблеми иѡенѡиѡеѡа у роману Корени Добрице Ћосића</i>	43
Goran Radonjić, <i>Issues of Identity in the Novel Roots by Dobrica Ćosić</i>	62
Јован Делић, <i>Роман Деобе Добрице Ћосића – значење и значај</i>	63
Jovan Delić, <i>Dobrica Ćosić's Novel Divisions – Its Meaning and Importance</i>	78
Марко Аврамовић, <i>Жанровски модели у роману Бајка Добрице Ћосића</i>	79
Marko Avramović, <i>Genre Models in A Fable, a Novel by Dobrica Ćosić</i>	96
Предраг Петровић, <i>Време смрти Добрице Ћосића у конѡекѡѡу срѡпских романа о Великом раѡу</i>	97
Predrag Petrović, <i>A Time of Death by Dobrica Ćosić in the Context of Serbian Novels about the Great War</i>	108

Даница Андрејевић, <i>Монолошки гласови грешника и верника</i>	109
Danica Andrejević, <i>Monological Voices of Sinners and Believers</i>	124

Петар Пијановић, <i>Поетичке новине у роману Време власти</i>	125
Petar Pijanović, <i>Poetic Novelties in the Novel A Time of Power</i>	139

Марија С. Јефтимјевић Михајловић, <i>Нихилистичка утопија зла (Голооточко искуство „лојорског човека“, Ивана Катића, у Времену власти Добрице Ћосића)</i> ...	141
Marija S. Jeftimijević Mihajlović, <i>The Nihilist Utopia of Evil (The Goli Otok Experience of the “Camp Man”, Ivan Katić, in the novel A Time of Power by Dobrica Ćosić)</i>	154

Зоран Аврамовић, <i>Политичка значења у роману Време власти</i>	155
Zoran Avramović, <i>Political Meanings in the Novel A Time of Power</i>	170

ЕВОЛУЦИЈА ЋОСИЋЕВИХ СТАВОВА О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Љубодраг Димић, <i>Добрица Ћосић и питање Косова и Метохије</i>	173
Ljubodrag Dimić, <i>Dobrica Ćosić and the Question of Kosovo and Metohija</i>	187

КА ПОЕТИЦИ ЋОСИЋЕВИХ РОМАНА

<u>Александар Јовановић</u> , <i>Зачин о Радоју Крстићу – апокалиптична слика Ћосићеве Србије („Златоустий Радоје“ Добрице Ћосића као аутопоетички текст)</i>	191
<u>Aleksandar Jovanović</u> , <i>A Note on Radoje Krstić – An Apocalyptic Vision of Ćosić's Serbia (The “Golden-Mouthed Radoje” by Dobrica Ćosić as a Possible Autopoetic Text)</i>	200

Душко Бабић, <i>Историографски аспекти у романима Добрице Ћосића</i>	201
Duško Babić, <i>Historiosophical Aspects in the Novels by Dobrica Ćosić</i>	218

Александар М. Милановић, <i>Језичко-стилистичке промене у романима Добрице Ћосића: од романа Далеко је сунце до Времена смрти</i>	219
Aleksandar M. Milanović, <i>Linguistic and Stylistic Changes in Dobrica Ćosić's Novels: From Far Away is the Sun to A Time of Death</i>	239

Мина М. Ђурић, <i>Унутрашњи говори ликова Ћосићевих дела у преводима</i>	241
Mina M. Đurić, <i>Inner Speeches of the Characters of Ćosić's Works in Translations</i>	256

Никола Маринковић, <i>Добрица Ћосић о поетици историјског романа</i>	257
Nikola Marinković, <i>Dobrica Ćosić on the Poetics of Historical Novel</i>	269

Александар Ћуковић, <i>Роман као животно одређење Добрице Ћосића</i>	271
Aleksandar Ćuković, <i>Novel as Dobrica Ćosić's Life Choice</i>	278

НИХИЛИСТИЧКА УТОПИЈА ЗЛА

(ГОЛООТОЧКО ИСКУСТВО „ЛОГОРСКОГ ЧОВЕКА“, ИВАНА
КАТИЋА, У ВРЕМЕНУ ВЛАСТИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА)

МАРИЈА С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ*

С а ж е т а к. – Полазећи од идеје да је суштина Ћосићевих романа историософска, али пре свега антрополошка, у раду се кроз представљање *доследно остварене религије нихилизма* (голооточно страдање Ивана Катића) трага за одговором на питање које и сам писац сматра фундаменталним: да ли човек „све може бити и све мора бити?“ (у токовима историје). При томе се у духу пишевог изразитог антрополошког песимизма (који се „уздиже“ до нихилизма) констатује да је са *обојеном историјом* прошлог века наступила *смрт Човека*.

Кључне речи: Човек, историја, голооточно страдање, утопија, дистопија, зло, антрополошки песимизам, нихилизам, философски дискурс

Читав Ћосићев списатељски подухват, као и сва историја промишљања његових књижевних, идеолошких, политичких и философских идеја, о којој је тако много писано последњих деценија, готово једногласно сведоче о неодвојивости човека од историје, односно говоре о томе да је природа човека непосредно условљена деловањем историје и њених законитости. Као активни учесник и сведок историје, Ћосић трага за одговором на оно типично историософско питање: *Шта је Историја*, односно епистемолошко или гносеолошко: *Шта је Истина*, али као књижевник, он тим питањима претпоставља оно суштинско, најважније, онтолошко, којим се крунишу и осмишљавају сва његова књижевна трагања и преиспитивања, а које гласи: *Шта је Човек*? Ово последње укључује она везана за природу људског зла, његовог порекла и његових консеквенци, затим

* Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, имејл: mjmihajlovic@gmail.com

она етичка (везана за питање човекове моралне одговорности и кривице), као и за питање људске патње као „суштаства људског универзума“¹. На тако успостављеним испитивачким и литерарним координатама, Ћосић је изградио снажан и аутентичан филозофски дискурс, у коме трага за самом суштином ствари, за последњим питањима о човеку и његовој природи.

Због тога се може рећи да је филозофија (суштина) Ћосићевих романа *историософска*, али пре свега *антиројолошка* и да то посебно потврђују његови касније настали романи, попут трилогије *Време зла* („Отпадник“, „Верник“ и „Грешник“), као и обе књиге *Времена власћи*. Наравно да су Ћосићево непосредно политичко и животно искуство определили теме, идеје и филозофију његових романа, али су његов уметнички доживљај и визија историје и егзистенције утицали на то да изгради „персоналну историософију и филозофију културе“ и успостави „духован однос према историјским и цивилизацијским токовима живота“². Иако проговара из историје као један од њених актера, он на крају долази до открића да је „историјски човек – човек власти, јер је власт *суштино одређење историје*“³. Историософија његових романа због тога је неодвојива од антропологије, и обратно, односно његова историософија је на исти начин *антиројоцен-ирична* управо онолико колико је антропологија *историоцен-ирична*.

И премда се изабраним темама Ћосићеви романи дефинишу као историјски, они би се по својим порукама, начином промишљања најдубљих феномена и ноумена природе човека и смисла историје, пре могли означити као филозофски и поетски. Роман је, дакле, за Ћосића квинтесенција духовних, идеолошких и животних искустава, али је, по речима Милана Радуловића, роман и пишчев „орган спознаје живота, његово седмо чуло“⁴. Сам Ћосић сведочи да је „сваки вредан историјски роман [...] хуманистичка критика историје и одбрана човека свешћу о његовом трагизму“⁵. Ако је, као што каже, историјски роман „суђење историји“, онда је истовремено и одбрана и покушај оправдања Човека и човечности, самлеване у жрвњу историје. Писац указује на велике парадоксе, субверзије, апсурде и антиномије историје, чијим је стравичним механизмом згрожен, сматрајући да се њен најтрагичнији утицај огледа првенствено у губитку животног сми-

1 Добрица Ћосић, *Време власћи*, Књига прва, Новости, Београд, 2004, 59.

2 Милан Радуловић, „Увод у читање Ћосићевих романа“, *Писац и историја*, зборник радова о Добрици Ћосићу, уредили: Верољуб Вукашиновић и Марко Неђић, Народна библиотека „Јефимија“ – Трстеник, Српска књижевна задруга – Београд, 2005, 21.

3 Љубиша Јеремић, „Историја и утопија у делима Добрице Ћосића“, *Писац и историја*, 36.

4 Милан Радуловић, „Увод у читање Ћосићевих романа“, 22.

5 Добрица Ћосић, „Писмо уреднику“, *Историјски роман*, зборник радова, уредник Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност – Београд, Институт за књижевност – Сарајево, Београд–Сарајево, 1992–1996, 36.

сла: „Историја је“, каже, „све у мом животу обесмислила“, обесмислила је и „моје принципе и њихово достојанство“.

Због тога се суштинско питање прве књиге романа *Време власџи*: да ли човек „све може бити и све мора бити?“ (у токовима историје) мора посматрати у философско-антрополошком кључу не само као доказ *јроџив* човека, него доказ у *одбрану* човека, оног последњег делића, оног „човечуља у њему“, чиме се оправдава и смисао људске егзистенције у историји. Прецизније, докази *јроџив* човека одређени су координатама које чине *истјорија-власџи-зло*, док су оне у *одбрану* човека одређене *човечношћу* као последњом инстанцом и институцијом морала који га онтолошки и дефинише. Стати у одбрану човека, веровати у њега, за Ћосића значи веровати у „биће које Истину тражи“⁶.

Но, овако успостављен философски систем за и *јроџив* човека ни издалека није тако једноставан, нити су стриктно дефинисане и диференциране његове координате. Ћосићев Човек је биће зла подједнако колико и биће добра, са клицом демонског колико и божанског, слаб колико и јак, кукавица колико и јунак, свиреп колико и мирољубив, бескрупулозан у лажима колико и страствен у трагању за истином. Храбар у раскринкавању зла које пребива у човеку, колико и страствен у одбрани човекове моралне лепоте, или бар онога што је од ње остало, Ћосић је *размакао јранице* људске природе, оправдавајући своју литерарну радозналост или тезу да човек може бити све, али да може бити и – ништа. *О људској стјварносџи*, сматра Ћосић, *не јосџоји Истјина. Посџоје Истјине. И са њима равнойравно заблуде и лажи*.⁷ Односно, онај ко Истину тражи мора да спозна и стереотипе и маске, те да се до последњих истина не може доћи и да је цела истина тек у трагању за њом. *Време власџи* у том смислу представља то, претходном трилогијом *Време зла* започето, трагање за *сушџином* човека.

Првом књигом романа *Време власџи* Добрица Ћосић је у приповести о *лојорском човеку*, Ивану Катићу, том „мученику идеолошке епохе у којој живимо“⁸, представио не само дуалитет људске природе, нити дуалитет тока и утицаја *истјорије*, већ је на њима израдио онај најважнији проблем – дуалитет или *два лица Истјине*, за којом очајнички трага и трагајући осмишљава и оправдава свог јунака – *лојорског човека*, колико и себе сама, у историји као и у егзистенцији. Због тога је овај роман истовремено и роман есеј у коме се прожимају литература, философија, естетика и етика, као путеви трагања за суштином човека.

Опредељујући се да свој концепт романа о *лојорском човеку*, у коме се први пут појављује и као актер у причи – Писац, продуби тако свом

6 Ристо Тубић, „Историозофска позадина у роману *Време власџи* Добрице Ћосића“, *Летјойис Мајџице срјске*, год. 184, књ. 482, св. 3 (септембар 2008), 433.

7 *Истјо*, 409.

8 Добрица Ћосић, *Време власџи*, 33.

јунаку омогућава да исповеда Истину о страшном искуству физичког и психичког или прецизније психофизичког голооточког страдања, Ћосић пише практично две паралелне књиге, од којих је прва, његова, пишчева: приповест о *лојорском човеку*, а друга логорашева – *приповест о Исти-ни* (јер његов јунак Иван Катић, по повратку са Голог отока, а по савету јединог непокореног робијаша, „опакe банде“, званог Деда, почиње да пише своју књигу о том логору смрти за „залутале комунисте“, „издајнике Партије“, информбировце). Тиме се прејудуцира идеја да је књижевност *на љуш*у *Истине* пре него историја (јер „историја коју ми знамо је фалисификат“⁹), да те да је писац „позванији од историчара да открије и поново успостави невидљиве историјске везе“¹⁰. То је један правац у ком се крећу значења романа *Време властии*. Други, можда значајнији, усмерен је ка унутрашњем, као процес човековог самоспознања сопствене личности, његов микрокосмос; на питање: како сачувати *личности*, част, достојанство, човечност, у том „логору егзистенције“, званом живот, према оном хајдегеровском схватању „бачености“. Другим речима: како остати слободан? Оба ова правца значења (и тумачења) *Времена смрти* у функцији су одгонетања оног суштинског питања постављеног на почетку: *Шта је Човек?* То јест: да ли човек „све може бити и све мора бити?“

Пре него што ће у експозицији романа изложити своје дилеме везане за питање: шта треба да буде тема романа и зашто је првобитну идеју романа о *сувишном човеку* заменио идејом о *лојорском човеку*, Ћосић са позиције судеоника и „доносиоца слободе“, дакле, са позиција *властии*, у чију правоверност почиње да сумња, из Вукашинове куће и фотеље (која је, како каже, „снажан историјски чинилац“¹¹), коју су запосели након ослобођења, почиње преиспитивање *смисла* те дуго сањане победе, која ипак није донела срећу:

„Нова стварност ми је све мање личила на будућност коју сам сневао. А нисам имао куд из ње; нисам ни желео да је заменим другом вером, сматрајући је судбином. Ипак, живот ми се лагано и недоследно двојио на јавни, у тврдој вери, и тајни, у неспокоју пред светом који смо сматрали новим.

[...]

Остварује се мој младићки сан, а ја нисам срећан; остварује се идеолошки циљ који ми је био смисао живота, а ја осећам да то није мој прави животни смисао. Треба ли да се жртвујем за идеал који ми је данас даљи но јуче? Или је мој смисао негде у мени, а не у историји?“¹²

9 *Истио*, 55.

10 Ристо Тубић, „Историозофска позадина у роману *Време властии* Добрице Ћосића“, 432.

11 Добрица Ћосић, *Време властии*, 10.

12 *Истио*, 27.

Тај заокрет од трагања за одговорима и смислом у спољашњем – у историји, ка оном унутрашњем – ка човеку, представља Ћосићев истински духовни заокрет и важну прекретницу у његовој животној и духовној биографији. Дистанцирање од стварности и њених манифестација, а приближавање неком *унутрашњем циљу и смислу*, значило је једну идеологију (комунистичку) заменити другом, истинитијом (књижевношћу); замени-ти је вером у стваралаштво као могућношћу новог пута виђења и Истине историје и Истине човека. Вредност историјских романа сâм Ћосић види као знање о човеку које је веће од знања о епохи, друштву или условима.¹³ Тако је, према његовим речима, роман постао његов „смисао и идеал“¹⁴. Напрсла вера у „златну будућност човечанства“, односно у комунистичку утопију, отвориће, међутим, нова „врата пакла“, кроз која провејавају не само ужаси историје него и ужаси човека – *појорској човека* двадесетог века, чиме се потврђује Ћосићева мисао да „од истинољубља нема опакије истине“, да се њом „нехотице чини зло; њом се убија“¹⁵. Феноменологија зла отуда је неодвојива од *историје* која је преузела улогу Бога¹⁶ и баčila човека у трагичне токове рата и постратних конфликта, затвора и логора, односно од феномена *власти* као њеног најопакијег средства, које сасвим разбија човеков духовни интегритет и његову личност. Трагајући за почетком времена власти на земљи, за њеним заметком, Ћосић оставља неодгонетнутим питање да ли је власт започела са вером у Бога или можда са одрицањем од Њега:

„Ако је отац, по снази и праву, први човек власти, онда је то и мати, са моћима које једино она има. Не зна се име првог човека који је имао власт, али

13 „Мали писац из лењости и самоуверености пренебрегава чињенице и пише најгоре књиге међу рђавим књигама; осредњи писац робује чињеницама и пише онолико значајне књиге колико је општа свест о догађајима и личностима којима се бави; велики писац, односно песник, зна само неопходне чињенице, јер види истину и над чињеницама и ван њих. Разлике у вредности историјских романа не заснивају се на количини, него на врсти знања: знање о човеку свагда је надмоћније од знања о епо-си, друштву, условима. Шекспир и Толстој највећи су историјски писци управо зато што су највише знали о човеку, најбитније знали о човеку [...]“ (Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće: ėlanci i ogledi*, „Otokar Keršovani“, Rijeka, 1982, 170).

14 Добрица Ћосић, *Време власти*, 28.

15 *Истио*, 55.

16 „Улогу Усуда, Бога, Вечног закона, преузела је Историја, нека свемоћна свеопшта сила над људима, која уништава све што покушава да јој скрене правац. У трагичној визији овог века таква мистификација историје, њеним обоготворењем, израз је немоћи да се нађу стварни покретачки чиниоци трагедија људи и народа у нашем времену. У склопу једног уопштеног разматрања морају се у књижевности уочити и порази идеолошких приступа историји; рекло би се да су исцрпене могућности неких поетика и да стање духа и осећајност човека данашњице траже хуманистички приступ историји и нове садржаје историје и уметности речи.“ (Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće: ėlanci i ogledi*, 159–160).

је у *Књижи йосїања* именован први убица. Ако је завист према брату била узрок човековог убиства, онда је завист према моћи господњој могла пробудити човекову жељу да господари људима!¹⁷

И премда наслов књиге упућује на *феномен власћи* као романескно, феноменолошко и философско средиште књиге, оно то, међутим, није, већ су то његове последице на личност човека интелектуалца, универзитетског професора, филозофа школованог у метрополи знања, у Паризу; човека изразите духовности и развијених моралних начела, представника духовне и интелектуалне елите, који је изигран од људи и времена, неколико пута боравио у логорима. Усредсређујући пажњу на трагичну личност Ивана Катића, трагичном у оном најстаријем, античком смислу речи, „јер трагично инкорпорира у себи херојско“¹⁸, Ћосић од првобитне замисли о роману о *сувишном човеку* (негативном јунаку, ситнобуржоаском интелектуалцу који се не сналази у веку судара два света), долази до романа о *лојорском човеку*, јер је он чешћи и типичнији за двадесети век, обележен страдањима и логорима, покушавајући тако да одбрани достојанство и част човека у чељустима историје. Човеково постојање у овом свету јесте *историјско*, јер у историји делају *личности*, али је историја беспопштена према њој. У историји се, како тврди Берђајев, „остварује оно што је човек замислио, а смисао онога што се у њој догађа неухватљив је за човека.“¹⁹ Ћосићев човек, његов главни јунак, јесте управо тај:

„[...] тип амбивалентног балканског интелектуалца немоћног да се снађе у људолому историје и да се часно одржи у времену логора и полиције, да остане усправан у олуји револуције и одлучујућег судара два света, чији исход човек не може да преживи. То да човек не може да преживи свет који је створио, тема је романа овог доба.“²⁰

Иван Катић је, духовно и интелектуално, карактерно и сензибилно можда најсложенији Ћосићев лик и, уз Вукашина Катића, најприсутнији у романима. Отуда је његово логорашко голооточко искуство, од којег Ћосић полази у проблематизовању питања природе човека, његове издржљивости и његове човечности, неодвојиво од његових логорских страдања у Нађмеђеру и Маутхаузену и његових сведочења о тим искуствима. У роман *Време власћи* он ступа изненада, након повратка из Маутхаузена 1945, погурен, остарио, али је и даље као „интегрисана“ личност, то јест це-

17 Добрица Ћосић, *Време власћи*, 5.

18 Радован Ђукић, „Ћосићево виђење Голог отока у роману *Време власћи*“, *Сиварање*, часопис за књижевност и културу, 6–7, јун/јул, година LI, 1996, 783.

19 Николај Берђајев, *Судбина човека у савременом свету: за разумевање нашег времена*, превео с руског Владимир Меденица, Логос, Београд, 2006, 6.

20 Добрица Ћосић, *Време власћи*, 54.

ловитог духовног идентитета. Његова духовна, лична дезинтеграција настаје, међутим, након голооточког страдања, што и јесте тема овог романа. Ако је *сушћасѣво људскої универзума ѿаѣња*, као што показују сва животна страдања и логорашка искуства Ивана Катића, таква „историја патње још није написана“²¹. Историја патње започиње сумњом у невиност, односно наметањем кривице без кривице, понижавањем и „поништењем“ човека, јер се на тај начин урушава његов духовни идентитет који је било могуће сачувати и у страховитим условима у аустроугарским и немачким логорима.

Питање кривице Ивана Катића, чијим изненадним хапшењем и одвођењем на Голи оток почиње права драма романа, за самог писца је постало „питање карактера и морала поретка у којем живи и који сматра својим“²². Због тога је тачно и прецизно мишљење многих тумача и познавалаца Ћосићевог дела (и њега самог) да он у својим романима не само *ѿриѿоведа*, него се *исѿоведа*. Сумња у Иванову кривицу добија размере сумње у поредак у којем живи и чији је активни учесник, али и један од његових оснивача („Ако је Иван невин ухапшен и отеран у неки логор, онда је Удба исто што и НКВД, а поредак у мојој земљи исти је као у Совјетском Савезу; али, ако је Иван заиста агент Гестапоа, онда је Мишко Пуб у праву – човек може бити све“²³). Писац на овај начин жели да одбрани и своје место у друштвеном поретку и систему чији је представник, али као човека и књижевника њега мучи питање Иванове кривице: да ли је или није агент Гестапоа, за шта су га оптужили након једне једине, слободно изговорене реченице сестри Милени (коју ће она касније безазлено пренети својој пријатељици Душанки, мајци генерала Удбе, Мишку Пубу), да је „сукоб између Стаљина и Тита догматски сукоб, да такви сукоби у религијама трају вековима“, те да „сукоб између Стаљина и Тита може да траје сто година. И после Титове смрти“²⁴. Пишчева *ѿорочна радознаѿосѣ*, како је сâм назива, да дође до аутентичног психолошког материјала, да сазна и преиспитује границе и природу човека, како би написао роман о логорском човеку, одвешће га тамо где нико осим удбоваца не одлази, а од оних који су се вратили нико не казује где је био.²⁵ Сматрајући да је улога књижевности, превасходно романа, да трага за Истином, писац оправдава сва средства која му могу помоћи да до ње дође. Тиме правда оног *демона* који

21 *Исѿо*, 59.

22 *Исѿо*, 87.

23 *Исѿо*.

24 *Исѿо*, 104–105.

25 Добрица Ћосић је први Југословен који је неслужбено, својом вољом, у лето 1952. године посетио такозвани „логор информбироваца“ (Slavoljub Đukić, *Човек и svom vremenu: razgovori sa Dobricom Ćosićem*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1989, 58).

од бесмислице „прави драму човека епохе логора и тајне полиције и пише роман о српском интелектуалцу – трагичном хероју овог доба“²⁶.

Међутим, његов сусрет са тим логором за преваспитање политичких кажњеника не само да не оправдава средства и циљ са којима као писац долази, него га, управо супротно, лишава сваког мотива и алибија за одгонетање највећих тајни о човеку. Препаднут собом, својим „књижевним намерама“ он увиђа не само да је радозналост порок него да је ђавоља ствар, због чега ће са горчином закључити: „[...] одгонетање људских тајни не сме да ми буде већи циљ од отпора злу“²⁷. Његов сусрет и непланирано кратак боравак на том острву – мучилишту, где се „не преваспитавају људи погрешних политичких уверења“, него се „слама људско достојанство и убијају душе“²⁸, када ће се сусрести и разговарати са свега тројицом кажњеника из чувеног радилишта 101 или, како га популарно зову Петрова рупа (по Петру Комненићу, председнику Скупштине Црне Горе, који је ту робовао), ни издалека, међутим, не претпоставља ужасе те *нихилистичке ујџојје зла*, где су се „преваспитавањем“, методама најстрашнијег физичког кажњавања и страховитог менталног понижавања и уништавања последње мрве људског достојанства, такозваном методом испирања мозга, ти „неверници Партије“, „издајници комунистичке идеје“, троцкисти, „совјетски агенти“, претварали у „свесне револуционаре“, то јест тоталне *нихилисте*. Сусрет са два кажњеника – својим бившим професором философије Блумом и бившим министром Стеваном Јауковићем и њихове изјаве о „недостојности“ разговора са писцем, срушиће пишчеву веру у одрживост људског достојанства у околностима усмереним управо на његово поништење; срушиће његову веру „да је човек биће добра“²⁹.

Међутим, сусрет са Иваном Катићем, „највећом бандом“, побуњеником, због кога је и дошао на Голи оток, када на провокативне пишчеве речи да ни он „није сигуран да би издржао у Гестапоу“³⁰, овај голооточки Кант, одговара: „А ја сам, провокатору, издржао у Гестапоу“, промениће из корена и пишчеву првобитну идеју о *сувишном човеку* и учврстити у уверењу да у повести о *лојорском човеку* треба одбранили онај грам достојанства, ону последњу линију човечности (наћи доказ за човека, у његову одбрану); да писати о Голом отоку не значи писати само о људима који су заступали идеје Информбироа, већ и „о њиховим иследницима, о њиховим мучитељима, о онима који су били на страни Комунистичке партије“³¹; који су

26 Добрица Ћосић, *Време власћии*, 87.

27 *Исџо*, 98.

28 *Исџо*, 97.

29 *Исџо*, 124.

30 *Исџо*, 95.

31 Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu: razgovori sa Dobricom Ćosićem*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1989, 67.

из снова о лепшој и срећнијој будућности протерали не само Бога, него и оно људско у човеку самом, свирепашћу и мучењем, различитим облицима понижавања, почев од бесмисленог сизифовског посла – преношења камена са једног на други брег (од „Килиманцара“ до „Монт Евереста“ и обрнуто), затрпавањем мора песком, моралном и духовном дезоријентацијом и дезинтеграцијом будили зло и демонско у људској природи. Зато је Иван Катић и његово признање да је *издржао у Гесџайоу*, да нико од његове руке није страдао нити ко заплакао, последња пишчева нада и последње преостало зрно вере у човека, у хуманистичку свест. Он је „оваплоћење пишчеве најдубље онтичке (само)свести из које извире и у којем се темељи морална свест, односно свест о добру и злу у човеку и свету“³². Иваново признање можда руши пишчеву конструкцију, како сâм писац у роману тврди, али враћа веру у човека, преко које је такође могуће досегнути Божију правду, ако је већ Бог давно протеран са тог острва-мучилишта за убијање душа, у којем су преваспитани кажњеници постали иследници. Управо та усмереност оправдава теорију о изразитом антропоцентризму Ћосићевог романа *Време власџи*, с тим што антропоцентризам у овом случају не подразумева искључиво позитиван и афирмативан однос према природи човека, јер су се, како сâм писац сведочи, овде „размакле димензије и границе човечности и нечовечности“³³.

Померање тих граница за читаоца, међутим, мање долази из Ћосићевог искуства посете голооточких заробљеника, а више из онога што његов јунак, његов *лојорски човек* Иван Катић приповеда о страдању својој сестри Милени. Те странице представљају врхунац романа, читав један филозофски систем, једну антропологију зла и патње, патње која је изгубила виши смисао (патити за *нешџо*, то јест жртвовати се збој *нечеџа* или за *некоџа*). Подсетимо, у сведочењима из ранијих искустава у заробљеништву, под записом „Златни врт“ (у Нађмеђеру) у *Времену зла*, Ћосић кроз свог јунака Ивана Катића тврди да човек твори зло у тежњи за самоодржањем у свету лицемерја и насиља, али да *злом* он не опстаје у свету, него једино душом, то јест вером и надом, те да је *смисао људске џаџиње* садржан не у борби за властити живот, него у пожртвовању за *живоџи груџоџи човека*: „Онај ко никад није био спреман да се жртвује за другог, ко није имао моћ да понекад учини добро, није имао ни веру да ће преживети“, што је у основи хришћанске вере, односно схватања смисла (љубави). Према тврђењу Виктора Франкла, који је дубоко разумео и сведочио о психологији логорског човека, постоје само три врлине: објективност, одважност и осећај

32 Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, 202.

33 Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu: razgovori sa Dobricom Ćosićem*, 65.

одговорности.³⁴ У голооточкој голготи, међутим, човеку је одузето свако право на врлину, на човечност и самилост, чиме му је свесно одузет и сâм смисао живота. „Људи са достојанством, моралом спремни су да се жртвују за другог“³⁵, то јест имају *смисао*. Хитлерово начело у нацистичким логорима: „Поступајте с људима као да су блато, и они ће заиста постати блато“³⁶, преформулисано је у два сурова и свирепа начела: „Натераћемо вас да један другог једете“ и други: „Натераћемо вас да сами себе једете“.³⁷ На та два постулата изграђена је права „сатанина држава“, остварена ни-хилистичка утопија зла, у коме је обесмишљена свака мисао, свака акција, обесмишљен је човек сâм.

Супротно подразумеваној суштини утопије као обећане земље, „земље Дембелије“, неког „златног доба“ људске егзистенције, која би требало да негира само оно „негативно у човековом постојању“, јер, „управо то негативно у постојању чини идеју утопије нужном“³⁸, суштина *нихилистичке ујџојије* (зла) темељи се на апсурду као врховном начелу, које не само да не негира то негативно (зло) у човеку, већ га подстиче и проглашава за добро:

„На том малом острву заиста је остварено нихилистичко царство: говориш оно што не мислиш, биваш оно што ниси, чиниш оно што никад ниси чинио, признајеш да си крив иако ниси [...]. Једном речју, мислиш, говориш и чиниш оно што мисле, говоре и чине Управа логора, Удба и КОС, озаконјени браниоци социјализма и Југославије. Све што је на нашем копну, међу људима, откад се памти, сматрано добрим, на нашем острву сматрано је злом. И обрнуто. А то јесте било тако. Људи су своје грехе искупљивали чинећи зло. Религија нихилизма доследно је остварена. Њени верници предано су искајавали своје грехе, спасавајући себе од оног што морају да чине другима.“³⁹

У студији *Ујџојија: алтернативна историја* Зорица Ђерговић-Јоксимовић пише да са антрополошког и психоаналитичког становишта, најважнију улогу у проучавању утопије има чињеница да су „савршена друштва, затворена и изолована, смештена најчешће на неком удаљеном и недоступном острву или у некој врсти архетипског града“⁴⁰. Амбивалентност острва, према Џ. К. Куперу, садржана је у чињеници да је оно издвојено и усамљено, али истовремено пружа безбедност и уточиште од мора хаоса. Острво је својеврсна „комуникација“ са небом, јер је одраз неба на земљи,

34 Viktor Frankl, *Bog podsvesti : psihoterapija i religija*, preveo D. Petrović, „Žarko Albulj“, Beograd, 2001.

35 Добрица Ђосић, *Време власџи*, 115.

36 *Исџо*, 115.

37 *Исџо*, 15.

38 Paul Tillich, „Kritika i opravdanje utopije“, *Književna kritika*, God. XVI, br. 2 (1985), 150.

39 Добрица Ђосић, *Време власџи*, 123.

40 Zorica Đergović-Joksimović, *Utopija: alternativna istorija*, Geopoetika, Beograd, 2009, 12.

ујоришна ѿачка верѿикале која врхуни у вишим сферама. Оно је исто-
временно честѿо жељено ѿарче чврстѿої ѿла ѿод ноїама, оаза спокојства до
које се долази након што се прођу бројна искушења, те човек „прочишћен
од овоземаљског кала“ коначно може „упловити у заслужени мир и спо-
којство“.⁴¹ О вези острва и утопије Ђосић сведочи овако:

„Од када су људи смислили утопије, на острвима су их замишљали и остваривали. Између воде и неба. И наши полицијски метафизичари изабрали су острва, Голи оток за мушкарце и Свети Гргур за жене. На тим острвима је, колико знам, први пут у историји остварена једна нихилистичка утопија зла [...]. Права сатанина држава. *Сиварни ѿочетѿак зле будућности човечанствѿа*“ (подвлачење М. Ј. М.).⁴²

Познато је да је један од парадокса (ироније или апорије) утопије тај што је она истинска само кад није остварена. Она не сме да буде остварива како би имала изгледа на успех.⁴³ Голооточка нихилистичка уѿѿѿија зла, међутим, остварива је и остварена управо зато што њен ентитет није садржан у ѿежњи за добрим, већ у идеји о реализацији зла, где је било могуће опстати и „проћи кроз чистиште“ не вером и надом у будућност, него снагом и вољом за апсурд. *Spiritus movens* доследно остварене религије нихилизма био је управо *ајсург*, то јест „поништење човека“, његове личности, његовог духовног идентитета (који га и дефинише као човека); у уверењу, то јест проповедању спасења кроз уништење другог, а тиме и последњих остатака људскости у себи („да спасавајући себе [човек, прим. М. Ј. М.] поништи себе [...]“⁴⁴). У том смислу прецизније би било говорити о *дисѿѿѿији* него утопији, будући да је идеја зла – кроз уништење вере (у Бога, човека, виши смисао, лепшу и светлију будућност), то јест изразити нихилизам – доследно и „успешно“ спроведена.

Врхунац голооточког нихилизма или средиште сотонине државе представљала је „Петрова рупа“, коју су њени творци сматрали „предворјем срећне будућности“⁴⁵. Најокорелија „банда“ је обично завршавала у том чистишту (где се међу апсурдним облицима психичког злостављања посебно извајају тражење сламке или хватање бува из ђебета (!?)), чија је улога била управо остварење *релиѿије нихилизма*. Кажњеник је морао да поверује у *Нишѿѿа* (у бесмисао, апсурд), то јест да и сам буде – ништа, што је други именитељ убијања душе или одузимања вишег смисла патње (за *нешѿѿо* или

⁴¹ *Isto*, 13.

⁴² Добрица Ђосић, *Време зла*, 110.

⁴³ Игор Перишић, „Нацрт за епистемолошко схватање појма утопије“, *Књижевна историја*, год. XLIV, бр. 147 (2012), 502.

⁴⁴ Добрица Ђосић, *Време зла*, 113.

⁴⁵ *Исѿѿо*, 120.

за некога). Тако уништен, то јест поништен човек требало је да буде идеалан становник срећне будућности „врлог новог света“ комунизма.

У највишем степену антрополошког песимизма, обесхрабрен и докрајчен сазнањем о стравичном жрвњу историје који „меље“ све људско у човеку, Ћосић ће кроз свог логорског човека закључити да човек за власт може све. Апсолутно све. Али за голи живот – може и више. Да он није само, паскаловски речено, „трска која мисли“, већ је и она Шопенхауерова „животиња која уме да бије, тј. која уме да наноси бол бола ради; уз то је животиња која уме да обећава, да лаже.“⁴⁶ Да он може бити све, али да је и – ништа. Његово страдање није, дакле, само показатељ амбиваленције његове природе, борбе добра и зла, већ је и предикција ништавности коју је могуће досегнути, тачније – у коју је могуће упасти, ако се том страдању одузме виши смисао. Али, Ћосићев *логорски човек*, Иван Катић, је *Канџ* управо због своје способности за морално одређење. Он је парадигма човека 20. века, човека који из једног доспева у други логор, а из логора у живот-логор, у свет, без којег му је без душе живот немогућ, несхватљив и бесмислен. И поред тога што и сâм постаје нихилист, без вере у икакав виши смисао живота након голооточког страдања, Ћосићев логорски човек уточиште тражи у последњој утопији – љубави, јер љубав и јесте највећа утопија. Међутим, разрушен и пострадао од људи, живота и историје, Иван Катић ће, уместо у срећној заједници са Францускињом Катрин, мановски трагично живот окончати на железничким шинама у Венецији. Због тога је истовремено и парадигма историје, те страшне авети у чијим се канцама нашло духовно и морално биће човека, а која је, као нигде другде у српској књижевности, достигла пуну меру антропоморфизације управо у романима Добрице Ћосића. У том смислу, Ћосићев изразити антрополошки песимизам се претвара у нихилизам, па не изненађује то што М. Радуловић сматра да је у лику Ивана Катића писац „објективизовао своје трагање за хришћанском вером и немоћ да је прими“⁴⁷. Из тога произилази трагичан и обесхрабрујући, крајње песимистичан закључак да *обојтворење историје* истовремено значи и *смрт Човека* („Свет у коме је 'Бог мртав', свет у коме су најосетљивији завапили – 'Није ли умро и човек'?“⁴⁸), на којем је *a priori* заснован философски дискурс Ћосићевих романа.

46 Ристо Тубић, „Један *temento mori* комунистичкој утопији“ (Белешке уз *Пишчеве записе*), у: *Писац и историја*, 219.

47 Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, 214.

48 Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće: članci i ogledi*, 159.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Берђајев, Николај. *Судбина човека у савременом свету: за разумевање нашег времена*. Превео с руског Владимир Меденица. Београд: Логос, 2006.

Ђergović-Joksimović, Zorica. *Utopija: alternativna istorija*. Beograd: Geopoetika, 2009.

Ђукић, Радован. „Ђосићево виђење Голог отока у роману *Време власћи*“. *Сива-рање*, часопис за књижевности и културу, 6–7, јун/јул, година LI, 1996, 781–790.

Ђukić, Slavoljub. *Čovek u svom vremenu: razgovori sa Dobricom Ćosićem*. Beograd: Filip Višnjić, 1989.

Јерemiћ, Љубиша. „Историја и утопија у делима Добрице Ђосића“. *Писац и историја*, зборник радова о Добрици Ђосићу. Уредили: Верољуб Вукашиновић и Марко Недић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“ – Београд: Српска књижевна задруга, 2005, 33–39.

Перишић, Игор. „Нацрт за епистемолошко схватање појма утопије“. *Књижевна историја*, год. XLIV, бр. 147 (2012), 489–506.

Радуловић, Милан. „Увод у читање Ђосићевих романа“. *Писац и историја*, зборник радова о Добрици Ђосићу. Уредили: Верољуб Вукашиновић и Марко Недић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“ – Београд: Српска књижевна задруга, 2005, 17–31.

Tilih, Paul. „Kritika i opravdanje utopije“. *Književna kritika*. God. XVI, бр. 2 (1985), 150–156.

Тубић, Ристо. „Један *temento mori* комунистичкој утопији“ (Белешке уз *Пишчеве зайице*). *Писац и историја*, зборник радова о Добрици Ђосићу. Уредили: Верољуб Вукашиновић и Марко Недић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“ – Београд: Српска књижевна задруга, 2005, 207–227.

Тубић, Ристо. „Историозofsка позадина у роману *Време власћи* Добрице Ђосића“. *Летњопис Мајнице српске*, год. 184, књ. 482, св. 3 (септембар 2008), 407–445.

Ćosić, Dobrica. *Stvarno i moguće: članci i ogledi*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1982.

Ђосић, Добрица. „Писмо уреднику“. *Историјски роман: зборник радова*. Уредник Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност – Сарајево: Институт за књижевност, 1992–1996, 29–37.

Ђосић, Добрица. *Време власћи*. Књига прва. Београд: Новости, 2004.

Ђосић, Добрица. *Време власћи*. Књига друга. Београд: Новости, 2004.

Frankl, Viktor. *Bog podsvesti: psihoterapija i religija*. Preveo D. Petrović. Beograd: Žarko Albulj, 2001.

Marija S. Jeftimijević Mihajlović

THE NIHILIST UTOPIA OF EVIL

(THE GOLI OTOK EXPERIENCE OF THE "CAMP MAN", IVAN KATIĆ,
IN THE NOVEL *A TIME OF POWER* BY DOBRICA ĆOSIĆ)

S u m m a r y

Ćosić's oeuvre in its entirety testifies to the inseparability of man from history, that is, to the fact that human nature is directly conditioned by its actions. As an active participant and witness to history, Ćosić seeks an answer to the typical historiosophical question: *What is History*, i. e. epistemological or gnostic: *What is Truth*, but as a writer, he assumes with these questions the essential, most important, ontological, which crowns and devises all his literary searches and re-examinations that read: *What is Man?* The essential question of the first book of the novel *A Time of Power*: Can Man "be everything and must he be everything?" (in the course of history) must be viewed in the philosophical-anthropological key not only as evidence *against man*, but as evidence in *defence* of man, in defence of that "little man in him", which justifies the meaning of human existence in history.

Focusing on the tragic personality of Ivan Katić, tragic in the oldest, ancient sense of the word, Ćosić from the original idea of a novel about a *superfluous man*, comes to a novel about a *camp man*, because he is more frequent and typical of the twentieth century, marked by suffering and camps, trying so as to defend the dignity and honor of man in the jaws of history. Moving these boundaries for the reader, however, comes less from Ćosić's experience of visiting Goli Otok prisoners, and more from what his hero, his *camp man* Ivan Katić, tells about his suffering on that island of hell to his sister Milena, where in the most cruel psychophysical methods "Party traitors", "Stalinists", "Trotskyists"... were tortured. *Spiritus movens* of the consistently realized religion of nihilism was *absurd* as such, that is, "the annulment" of man, his personality, his spiritual identity. In this sense, it would be more accurate to speak of *dystopia* than *utopia*, since the idea of evil – through the destruction of faith (in God, man, higher meaning, a better and brighter future), that is, to express nihilism – is consistently and "successfully" implemented: through *deification of history the death of a man* occurred.

Keywords: man, history, Goli Otok suffering, utopia, dystopia, evil, anthropological pessimism, nihilism, philosophical discourse

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09-31 Ћосић Д.

РОМАНИ Добрице Ћосића : зборник радова са научног скупа одржаног 1. новембра 2021. године / уредник Јован Делић. – Београд : САНУ, 2022 (Београд : Службени гласник). – 278 стр. ; 24 см. – (Научни скупови / Српска академија наука и уметности ; књ. 213. Одељење језика и књижевности ; књ. 36)

На спор. насл. стр.: Novels by Dobrica Ćosić. – Тираж 300. – Стр. 7–8: Кад прошлост постаје прошлост / Владимир С. Костић. – Стр. 9–10: Романи Добрице Ћосића / Злата Бојовић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-7025-951-5

1. Делић, Јован, 1949– [уредник]
а) Ћосић, Добрица (1921–2014) – Романи

COBISS.SR-ID 80764681